

УДК 94(477.54/.62)«17/19»

DOI: 10.34142/2313-2345.2020.57.12

Трубчанінов М. А.

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії
Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди
<http://orcid.org/0000-0001-8432-478X>

РОЗВИТОК БОНДАРСТВА У СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ РОСІЇ ЯК ВАЖЛИВИЙ НАПРЯМОК МОДЕРНІЗАЦІЇ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА КРАЇНИ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті досліджується складний процес розвитку бондарства в селянських господарствах Європейської Росії як важливий напрям модернізації народного господарства країни кінця XVIII – початку XX ст. й аналізуються основні етапи ринкової трансформації селянського бондарського виробництва, а також його географія, масштаби, динаміка розвитку та соціально-економічна організація. Особлива увага надається вивченню регіональних особливостей розвитку селянського бондарства, визначенню його місця і ролі в господарському комплексі сільського населення та в соціально-економічному просторі сільської території Європейської Росії. Проаналізовані основні етапи й напрямки організаційного та техніко-технологічного вдосконалення виробництва різних бондарних виробів, а також різноманітні новачії українських селян-бондарів. Доводиться, що протягом кінця XVIII – початку XX ст. селянське бондарство належало до провідних галузей народного господарства Росії і задовольняло майже всі потреби її населення в різноманітних бондарських виробках. Організація бондарства в багатьох селянських господарствах Європейської Росії сприяла подальшому розвитку продуктивних сил села, підвищенню його економічного потенціалу, а також поліпшенню житлових, комунально-побутових і соціально-культурних умов життя сільського населення. Розглянута можливість використання в сучасному селі народних виробничих традицій, накопичених протягом кінця XVIII – початку XX ст. у сфері бондарних промислів. Автором зроблена спроба здійснити новий підхід до вивчення обраної проблеми, запропоновано власний варіант розуміння місця і ролі селянського бондарства в розвитку окремих російських регіонів, виокремлено суттєві риси розвитку селянського бондарства в Росії, найбільш важливі з точки зору врахування можливостей їх використання на користь розвитку сучасних фермерських господарств.

Ключові слова: бондар, селянські підсобні промисли, бондарювати, модернізація народного господарства, селянська бондарня, бондарський інструментарій, соціально-економічна організація, сировинна база бондарства.

The article examines the complex process of cooperage development in the peasant farms of European Russia as an important direction of modernization of the national economy of the late XVIII - early XX centuries. The main stages of market transformation of peasant cooperage production, its geography, scale, dynamics of development and socio-economic organization are analyzed. Particular attention is paid to the study of all-Ukrainian and regional features of the development of peasant cooperage, determining its place and role in the economic complex of the rural population and in the socio-economic space of rural Russia. The main stages and directions of organizational and technical-technological improvement of production of various cooper products, as well as various innovations of Ukrainian peasants-coopers are analyzed. It is proved that during the late eighteenth - early twentieth century. The daily practical needs of the rural population of European Russia led to the massive development of subsidiary woodworking industries and crafts in peasant farms, among which cooperage stood out. During the period under study, peasant cooperage belonged to the leading branches of the Russian economy and met almost all the needs of its population in a variety of cooperage products. The organization of cooperage in many peasant farms of European Russia contributed to the further development of the productive forces of the village, increasing its economic potential, as well as improving housing, communal and socio-cultural living conditions of the peasant population. The possibility of using in the modern village of folk production traditions accumulated during the late XVIII - early XX centuries. in the field of cooperage. The author tries to implement a new approach to the study of the chosen problem, offers his own version of understanding the place and role of peasant cooperage in the development of individual Russian regions, highlights the essential features of peasant cooperage in Russia, the most important in terms of their use in favor of modern farms.

Key words: cooper, peasant auxiliary trades, cooperage, modernization of the national economy, peasant cooperage, cooperage tools, socio-economic organization, raw material base of cooperage.

Постановка проблеми зумовлена тим, що бондарство здавна було відомо російському селянству як важливий вид підсобного неземлеробського виробництва, а повсякденні практичні потреби російського населення зумовили масовий розвиток кустарних деревообробних промислів. Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що обробка дерева була важливим промисловим заняттям населення Російської імперії. У селах Європейської Росії в селянському середовищі століттями склалися багаті традиції бондарювання. Логічним продовженням цього процесу став історичний період з кінця XVIII – до початку XX ст., коли остаточно сформувалася кустарна технологія бондарного виробництва, весь набір бондарських верстатів та інструментів, система стандартів форм і об'ємів бондарних виробів. Тому без детального дослідження розвитку кустарних деревообробних промислів неможливо об'єктивно зрозуміти розвиток усіх інших складових частин народного господарства, культурних і побутових процесів, що відбувалися в Російській імперії протягом другої половини XIX – початку XX ст. Важливість розробки досліджуваної проблеми також диктується назрілою необхідністю сучасного переосмислення багатьох суттєвих аспектів історії кустарної деревообробки й об'єктивного визначення місця цього промислу в соціально-економічному просторі Російської імперії та його ролі в модернізації країни. Усі ці обставини підтверджують, що для сучасної української історичної науки дослідження кустарних деревообробних промислів Російської імперії залишаються досить актуальним і стапновлять значний науковий і практичний інтерес.

Аналіз актуальних досліджень свідчить, що наукова проблема історичного розвитку бондарства в селянських господарствах Росії, як важливий напрямок модернізації народного господарства країни кінця XVIII – початку XX ст., не завжди привертала увагу дослідників. Серед нечисленних публікацій, що стосуються окремих аспектів історії бондарства в Європейській Росії, слід особливо вирізняються дослідники Н. А. Філіппов [Філіппов 1913:310-312], Я. Е. Водарський, Є. Г. Истомина [Водарс-

кий, Истомина 2004: 516], Т. Г. Богомазова [Богомазова 1999: 164], О. О. Рибніков [Рибніков 1923: 207-209] та інші. Історіографічний аналіз цих робіт дозволяє зробити висновки, що попередниками був зібраний і узагальнений значний фактичний матеріал, але переважно на загальному тлі розвитку деревообробних промислів Європейської Росії. Дотепер вивчалися лише окремі аспекти проблеми розвитку бондарства в сільських господарствах Росії, висвітлені, як правило, водночас із розглядом більш широких тем. Це й зумовило авторський інтерес до дослідження розвитку бондарства в селах Європейської Росії як важливого напрямку модернізації народного господарства країни кінця XVIII – початку XX ст., яке ґрунтується на комплексі різноманітних за походженням джерел.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні, систематизації та реконструкції процесу розвитку бондарства в системі підсобних виробництв і промислів, що існували в селянських господарствах Європейської Росії, та ролі бондарства як важливого напрямку модернізації народного господарства Росії кінця XVIII – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Протягом кінця XVIII – початку XX ст. в багатьох селянських господарствах Європейської Росії бондарство як важлива галузь підсобного неземлеробського виробництва було відомим заняттям місцевого населення. У цей період бондарство належало до провідних галузей народного господарства Російської імперії, в якому в різні історичні періоди в селах Європейської Росії зосереджувалося від 70 до 240 тис. селянських майстрів-бондарів [Обзор деятельности 1914:238-240]. За приблизними підрахунками, на початку XX ст. бондарство залишалося важливим джерелом прибутку у понад 83 тис. селянських господарств, а загальна вартість бондарної продукції, яка виготовлялася в цих господарствах, доходила до 8,5 млн крб. Отже, один сільський бондар за рік виготовляв продукції в середньому на 100 крб., а його річний заробіток дорівнював 51-55 крб. [Свод статистических сведений 1903:85-89].

У межах Європейської Росії географія селянського бондарства з кінця XVIII – до

початку ХХ ст. залишалася достатньо широкою. Будучи обов'язковим приладдям навіть найбільшого селянського населення, бондарський посуд мав повсюдний попит, і це відображалось у його відносно рівномірному розподілі по території Європейської частини Росії [Гуревич 1896:201-202].

Майже в усіх регіонах Європейської Росії, залежно від наявності лісу та низки соціоекономічних факторів, а також з урахуванням місцевих господарських традицій, зустрічалися досить великі осередки бондарного промислу, в яких селяни-бондарі з покоління в покоління передавали шанобливе ставлення до дерева, вміння користуватися спеціалізованим бондарським інструментом, вдосконалювали необхідні знання та навички. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., незважаючи на широке впровадження в селянський побут керамічного та металевих посуду, попит на кустарні бондарські вироби залишався досить високим [Свод материалов 1899:15-18].

На початку ХХ ст. бондарний промисел у Європейській частині Росії зосереджувався головним чином у селах В'ятської (5 тис. бондарів), Костромської (4 тис. бондарів), Новгородської (5,4 тис. бондарів), Вологодської (2,7 тис. бондарів), Тверської (2,1 тис. бондарів), Воронізької (3 тис. бондарів), Пензенської (2,8 тис. бондарів), Курської (2 тис. бондарів), Орловської (1,8 тис. бондарів), Олонецької (0,9 тис. бондарів), Архангельської (0,5 тис. бондарів), Пермської (0,4 тис. бондарів), Псковської (2,1 тис. бондарів) губерній [Главное управление 1915: 257-260; Труды III Всероссийского 1914:271-273].

На географію бондарного промислу в Європейській Росії також впливала (більше ніж в інших галузях кустарної деревообробки) не лише ступінь лісистості місцевості, а також наявність у довколишніх лісах порід дерев, що найчастіше використовувалися при виготовленні бондарського посуду, а саме: дубу, осики, тополі й липи. Так, протягом кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. надзвичайно багаті на ліси В'ятська, Костромська, Новгородська, Нижегородська та інші губернії закономірно випереджали інші регіони Європейської Росії за масштабами розвитку бондарського виробництва у селянських го-

сподарствах. Наприклад, за відомостями 1890 р. лише в селах Арзамаського, Ардатівського, Нижегородського і Семенівського повітів Нижегородської губ. виготовленням бондарського посуду займалися 1,3 тис. промислових селян [Кустарные промыслы 1897:65-79]. Лише в селах Ардатівського повіту бондарством займалося 247 селян. Особливо виділялися села Кужендівської вол., де працювали 59 бондарів; села Хрипунівської вол. – 74 бондарі; села Котовської вол. – 47 бондарів; села Мечасівської вол. – 48 бондарів [Ежегодник России 1909:311-324]. Головними осередками кустарного бондарства в Ардатівському повіті були с. Сосновці Кужендівської волості, с. Обходи Котовської волості, с. Голятки Мечасівської волості і с. Теряївці Хрипунівської волості [Кустарные промыслы 1916:83-90]. В Арзамаському повіті, за відомостями 1870 р. бондарним промислом займалися 610 селян. Особливо виділялися такі села, як Абрамове, де працювало 58 бондарів; Мерліне – 400 бондарів; у Вонячках – 120 бондарів, у Шадрині – 80 бондарів, у Кирманах – 10 бондарів; у Козловці – 10 бондарів [Арцыбашев 1911:75-78]. У селах Нижегородського повіту бондарним промислом займалися майже 300 селян. Особливо виділялися осередки кустарного бондарства у селах: Суроватиці, де працювали 96 бондарів; Мокрій – 54 бондарі; Чаглаві – 29 бондарів; Льготці – 10 бондарів [Російський державний історичний архів. Ф. 1331. Комісія по дослідженню кустарної промисловості в Росії при Раді торгівлі й мануфактурі, оп.1, спр. 63, арк. 20-25]. У Семенівському повіті бондарним промислом займалися майже 190 селян у 32 селах Зиняково-Смольковської, Чистопільської та Хвостиківської волостей. У цих волостях особливо виділялися осередки кустарного бондарства, які сформувалися в селах Піскова, Трунове, Ємеліне, Тюкалове і Ботусине [Труды комиссии 1880:281-282]. У Горбатівському повіті селянський бондарний промисел розвивався в селах Тарки і Шалтиков, де налічувалося до 80 бондарів [Журнал Собрания 1905: 119-123]. Але до перелічених, багатих на ліси, губерній Європейської Росії примикали й відносно бідні на ліси Казанська, Пензенська, Тамбовська, Воронізь-

ка та Курська губ., які відносилися до району розповсюдження дубу – сировини, якій у галузі селянського бондарювання традиційно віддавалася найбільша перевага [Труды съезда деятелей 1902:45-48].

Породи дерев, які використовували сільські бондарі Європейської Росії в якості сировини для виробництва бондарного посуду, були вельми різноманітні. Майстри кінця XVIII – початку XX ст. завжди добирали деревину не лише з урахуванням її доступності й ціни, але й з урахуванням її хімічних і механічних властивостей. При цьому будь-який із видів деревини, що застосовувалася в селянському бондарстві, повинен був відповідати певним умовам: легко колотися, оброблятися різанням, стругатися, пилятися, бути достатньо пружним, а при розпарюванні легко гнутися. Вибір деревини для виготовлення бондарних виробів також залежав від функціонального призначення виробу, його місця в господарському комплексі населення та багатьох ринкових факторів [Свод материалов 1913:271-276].

Зазвичай для виготовлення бондарного товару селянські майстри використовували такі породи деревини, як дуб, осика, тополя, липа, вільха, береза, бук і каштан, а з хвойних порід – сосну, ялину, кедр, модрина та ялівець. Обручі найчастіше робили з молодих гілок дубу, в'яза, черемшини і тальника. Дерева цих порід бондарі купували в сусідніх казенних лісах ділянками або в поміщицьких, поштучно і вибірково. Утім, вже на кінець XIX ст., коли в більшості регіонів Європейської Росії ліси стали швидко винищувати, бондарям доводилося бути менш вимогливими до матеріалу. Дехто став робити свої вироби із звичайного дров'яного матеріалу, інші експлуатували вирізки і обрубування («ухвостники»), що залишилися на місці вирубування стройового лісу [Отчеты и исследования 1915:180-183].

Бондарство в російському селі кінця XVIII – початку XX ст. залишалося одним із найважливіших елементів народної виробничої культури, в якому відображалися світоглядні, господарські й естетичні уподобання селянства. Бондарі Європейської частини Росії завжди вправно добирали по-

трібну їм для роботи деревину. Так, серед листяних порід бондарі особливо виділяли дуб, деревина якого важко різалася, але добре кололася, а після розпарювання ставала гнучкою, що було необхідною якістю при виготовленні діжок. Щільна й важка дубова деревина добре сушилася, мало коробилася, консервуючи речовини, що містилися у ній, оберігала вироби від ураження гнильними мікробами. Деревина дубу не боялася вологи і після занурення її у воду ставала ще міцнішою. Дубові бочки можна було тримати у сирих приміщеннях, на вулиці під дощем, навіть заривати в землю. Дуб вважався пластичним, стійким до солей і кислот, тому з нього звичайно робили великі ємності, які в селянських господарствах служили багато років для соління й квашення овочів, зберігання м'яса та м'ясних продуктів [Журнал Сопровождающий 1911:239-240]. Проте повсюдно в Європейській Росії дуб до кінця XIX – початку XX ст. вже став дефіцитним лісовим товаром і найкращою заміною йому в бондарському виробництві стала осика. Клепки з неї найчастіше йшли на виготовлення посуду, призначеного для різних солінь та квашень. Господиням здавна було відомо, що капуста, заквашена в осиковій діжці, до весни зберігає колір та пружність. Широко використовуватися в селянському бондарському виробництві стала і липа, адже бондарський посуд із липи довго не розсихався й добре зберігав продукти, не додаючи їм ніяких сторонніх запахів та присмаку. Завдяки цьому саме бондарська тара з липи вважалася найкращою для перевезення і зберігання вершкового масла. Бондарі також широко застосовували липу і для виготовлення дрібного дорожнього посуду – фляг, баклаг та лагунів [Державний архів Російської Федерації. Ф.102. Департамент поліції Міністерства внутрішніх справ, оп.56, спр. 81, арк. 4-9].

З ялинової деревини, яка відрізнялася легкістю, невеликою смолистістю і не всмоктувала вологу, селяни-бондарі найчастіше виготовляли ємності, призначені для зберігання молока і молочних продуктів, зокрема молочні відерця та дійниці. Посуд з ялинової клепки виходив легким, мало вбирав вологу і легко мився. З ялинової деревини селяни також робили ємності для зберігання

вершкового масла та маслоробки. Сосну сільські бондарі вважали стійкою до корозії та легкою в обробці. Соснові бочки і діжечки нерідко називали «смолевками» або «смолянками», але зберігати в них продукти було неможливо, бо передавався сильний запах смоли.

Для дрібного бондарського посуду сільські майстри-бондарі широко використовували деревину ялівцю [Свод сведений 1903:200-206]. Виготовлені з нього бочонки, фляги, кухлі, джбани мали красивий текстурований малюнок. У такому посуді не скисало молоко, не гіркло масло і декілька днів залишалася свіжою сметана. У невеликих ялівцевих кадушках селяни часто солили гриби, які набували неповторного смаку та запаху [Журнал Совещания 1913: 100-105]. У південних районах Європейської Росії сільські бондарі використовували бук і каштан. Бук використовували в тих випадках, якщо виробу треба було надати особливої міцності [Дополнительный свод 1909:112-117].

У селах Європейської Росії артілей серед бондарів майже не зустрічалося, хоча це було необхідним, якщо не для виробництва, то, принаймні, для закупівлі лісового матеріалу великими ділянками, оскільки казна і лісопромисловці уникали здавати ліс малими ділянками. Відтак у багатьох регіонах входила у практику вкрай не вигідна для кустарів перекупка і перепродаж лісу [Журнал Совещания 1916: 88-90].

Асортимент бондарських товарів, які виготовляли селянські бондарні наприкінці XVIII – початку XX ст., були різноманітними. Залежно від сировини, технологій її обробки, функцій виготовлених із неї виробів та їх місця в господарському комплексі населення бондарні вироби промислових селян являли собою кілька функціональних комплексів. Вони були присутні майже в усіх галузях домашнього господарства: ємності для рідини та напоїв, ємності для зберігання сипких речовин, ємності для заготівлення різних продуктів про запас, бондарні кваші, в яких замішували тісто для хліба тощо [Свод материалов 1899:79-83]

Усі бондарні вироби селян Європейської Росії можна умовно об'єднати в такі групи: посуд для води і рідких речовин –

бочка для підвозу води, водянка, цебра, баклага, барило, кадочка із кришкою, кружка з ручкою тощо; тара для зберігання сільськогосподарських продуктів – бочка для зерна, діжка, барило з одним днищем для квашених овочів та мочених яблук, барило дводонне для напоїв, напівбарило, сальник для м'ясних продуктів тощо; посуд для різноманітних домашніх потреб – барило або баддя для одягу, бук або тринога для вимочування білизни в зольному розчині, балія для прання білизни й купання, діжа або діжка, дійниця, маслоробки, цебер або зграя та інші; міри ємності – осьмина, шестнастка, пудовка, чверть та ін. [Труды Всероссийского съезда 1916:81-90].

Конструкція та форми дерев'яного посуду, який виготовлявся в селянських бондарнях, були простими, раціональними, практичними та виявилися на диво живучими. Більша частина цих бондарних виробів кінця XVIII – початку XX ст. сьогодні представлена в експозиції Російського етнографічного музею в Петербурзі й свідчать про багатий світ селянського декоративно-прикладного мистецтва. Будучи необхідним начинням навіть найбіднішого селянського господарства, бондарський посуд мав повсюдний попит, що й відображалося на рівномірному розподілі цього промислу по території Європейської частини Росії. Навіть наприкінці XIX – початку XX ст. попит на бондарські вироби залишався високим. Фабричному виробництву бондарських виробів заважали необхідність використання ручної творчої праці, неможливість на той час замінити її верстатами й механізмами, а також громіздкість виробів, що ускладнювало їх перевезення [Російський державний історичний архів. Ф. 1331. Комісія по дослідженню кустарної промисловості в Росії при Раді торгівлі й мануфактур, оп.1, спр. 63, арк. 20-21]

Усі різновиди бондарного посуду селяни, які займалися цим підсобним промисловим виробництвом, виготовляли з клепок – трапецієподібних або овальних (параболічно-округлих) по краях дерев'яних плашок, які майстри одержували після розколювання колоди потрібного розміру, а потім стесували до необхідної товщини. Для зберігання сипких речовин селяни виготовляли

схожі вироби, але замість клепок використовували пиляні дощечки. За відмінностями в технології виготовлення бондарні вироби селян Європейської Росії поділялися на дві основні групи: однодонні та дводонні ємності [Свод матеріалів 1906:341-342]

До групи однодонних обручних виробів входили циліндричні, конічні й опуклі ємності, серед яких у досліджуваний період переважав конічний посуд. Для різних господарських потреб сільські майстри виготовляли різноманітні конічні, звужені догори бондарні ємності з вушками і без них, з обручами з ялинової деревини. Для перенесення та зберігання води сільські майстри виготовляли цебра та ряжки, а для молока – повойники або «дійниці», що являли собою конічне відро з металевою дужкою. До конічних бондарних ємностей кустарного виробництва належала і селянська поршнева маслоробня, що часто мала назву «масничка»: висока вузька, дещо розширена до низу діжа, в яку був поміщений «вешняк» – маленька діжечка з перегородкою посередині, крізь отвір у якій входив поршень – «колотівка» [Кустарные промыслы 1900:262-227]. Велику групу конічного посуду, що виготовлявся в селянських бондарнях, складали мірки для зерна і борошна, які на кінець XIX ст. майже повністю замінили собою суцільнодовбані. Серед бондарних дводонних посудин сільські бондарі Європейської Росії найчастіше виготовляла «барилла», «бочівки», «баклаги» тощо, призначені для перевезення води в поле, для зберігання вина, квасу, меду, молока, виготовлення фруктових браг та ін. Серед них найбільш поширеними були циліндричні дводонні ємності з круглими, рідше – овальними днищами [Свод матеріалів 1913:291-294]. Вони зазвичай мали два отвори, які закривалися чопами, що знаходилися поряд на стінці ємності або ж один – у стінці, а інший – у дні. Поруч із циліндричними, сільські майстри часто виготовляли опуклі бочки і бочонки. Саме на них раніше за все, уже в другій половині XIX ст., бондарі стали ставити залізні обручі [Сборник статистико-экономических 1914:52-56].

До кінця XIX ст. поступовий розвиток бондарної техніки вирішив проблему виготовлення в селянських бондарнях великих

дерев'яних посудин, необхідних не стільки в домашньому побуті, скільки у різних малих промислових виробництвах (шкіряному, миловарному, текстильному фарбувальному) та в багатьох галузях фабрично-заводської промисловості. Відносно довгий час великі бондарні посудини кустарного виробництва, в основному діжки, були зручною твердою тарою і споживалися в значних кількостях багатьма галузями фабрично-заводської промисловості. Найбільшими споживачами бондарної твердої тари, яка виготовлялася в селянських господарствах, була цукрова, крохмально-паточна, нафтовидобувна, нафтопереробна та інші галузі промисловості, де були потрібні в якості основної тари бочки з осикової клепки. Олійна, маслоробна, жирова, виноробна і лакофарбова галузі промисловості не могли розвиватися без тарних бочок, які сільські бондарі виготовляли із дубової клепки. Виробництво будівельних матеріалів (цементу, вапна, алебастру та ін.) також вимагало мільйони бочок з дешевої соснової клепки. Таким чином, розвиток багатьох галузей фабрично-заводської промисловості значно стимулював селянське бондарство [Державний архів Російської Федерації. Ф.102. Департамент поліції Міністерства внутрішніх справ, оп.56, спр. 81, арк. 4-5].

У більшості сіл Європейської Росії селяни працювали у своїх бондарнях переважно в літню пору року, адже саме тоді було набагато легше висушувати й обробляти деревину, збирати вироби. Окрім цього, саме в літній період спостерігався найвищий попит на діжки, кадовби, баклаги, цеберки, дійниці та інші бондарні вироби. Проте значна кількість бондарів продовжували працювати і взимку. Це були, здебільшого, малоземельні бондарі, сім'ї яких жили переважно за рахунок продажу бондарних виробів [Сборник сведений 1914: 335-337]. Підсобне виробництво було для таких селянських господарств основним джерелом прибутку, тому вони змушені були бондарювати цілий рік, а не посезонно. При цьому в багатьох джерелах відзначалося, що в літній період року продуктивність праці бондаря, завдяки підвищеному попиту на його продукцію, була вищою, тоді як взимку він міг працювати не поспішаючи, ретельніше та старан-

ніше виготовляючи вироби [Черняев 1898:215-218]. Бондарська робота сама по собі не була важкою, але вона була важка тим, що бондарі займалися нею майже цілу добу. Зазвичай вони вставали й починали працювати в 3-4 години ранку, а лягали спати десь о 23 годині [Обзор деятельности 1914:119-124].

Російські бондарі кінця XVIII – початку XX ст. використовували якнайширший спектр деревообробних інструментів. Окрім звичайного теслярського, столярного токарського, різьбярського інструмента, в селянській бондарні був потрібний ще й спеціальний інструмент, який можна було побачити тільки в бондарній майстерні. Так, серед покупних, звичайними інструментами бондаря були гарна теслярська сокира ціною 70-80 коп., круглий струг (20-30 коп.), прямий струг (20-30 коп.), бондарний ніж (10-15 коп.), пила поперечна (50-55 коп.), натяг (20 коп.), сталевий різець (20 коп.). За відомостями за 1880-ті роки, повний набір усіх покупних бондарських інструментів коштував від 3 до 7 крб. [Воронцов 1902:6-7]. Бондарі також уміли самостійно виготовляти та раціонально використовувати різноманітні бондарських верстати, прилади та цілий набір спеціалізованих бондарських інструментів – лава-щемило, круговий горбач, уторник, натяги, косар, шляхти, фуганок, струги, набійка, бондарна скоба, «чертилка», бондарські ножі різних форм й ін. [Свод статистических 1903:173-274]. Так, лише для виготовлення клепок до устаткування кожної сільської бондарні звичайно входив спеціальний бондарній верстат («лава»), що слугував для затискання оброблюваних клепок. А для фугування бічних граней клепок використовувалося «ладило». Для обрізання й вирівнювання кінців клепок у зібраних уже кістяках діжок бондарі користувалися сідлом («кріслом»), у якому нерухомо закріплювався ост діжки (бездонна діжка). Нарешті, для обтісування клепок служив «опецьок» [Гасселукус 1899:81-83]. Для розпарювання клепок перед їх загинанням бондарі часто встановлювали в майстерні залізну круглу піч або будували спеціальну парну. Наприклад, у селі Малинки Михайлівського повіту Рязанської губ. такі парні мали майже всі бондарі [Свод матері-

алів 1906:187-188]. За наявності цих інструментів у бондарній майстерні можна було судити не тільки про фах її власника, але й про асортимент виробів, що випускалися.

Більша частина інструментів, які використовували сільські бондарі Європейської Росії, були саморобними й відрізнялися конструктивною й функціональною індивідуальністю. Кожен майстер намагався зробити їх оптимально простими, зручними в роботі, компактними й, по можливості, універсальними. Бондарні верстати і прилади майстри виготовляли до свого росту й фізичних можливостей, а інструменти – по своїй руці. Бондарі домагалися, щоб рукоятка сокири, струганка, рубанка лежала в руці зручно [Російський державний історичний архів. Ф. 1331. Комісія з дослідження кустарної промисловості в Росії при Раді торгівлі й мануфактур, оп.1, спр. 63, арк. 20-23].

У будь-якому селі Європейської Росії селянин, який займався бондарюванням, вважався висококваліфікованим фахівцем і користувався повагою серед селянської спільноти. Промисел за своєю технологією був досить складним, вимагаючи значної кількості різноманітних інструментів і приладдя, повний набір яких мав далеко не кожен бондар. Найманих працівників у бондарському промислі брали не часто, у більшості випадків селяни займалися ним цілком самостійно. Наприклад, у селах Нижегородського повіту Нижегородської губ., за даними 1884 р. налічувалося 27% найманих робітників із загальної кількості сільських бондарів [Свод материалов 1913. 144-160].

Винятком у Нижегородській губернії було лише село Шалтиково Васильського повіту, де всі бондарі працювали по найму [Свод материалов 1913:271-278]. Жіноча праця в бондарському промислі майже зовсім не застосовувалася, зате хлопчаків починали привчати до роботи батьків найчастіше з 11-12 років, а іноді навіть з 9-10, як, наприклад, у с. Кудеярове Нижегородської губернії [Филиппов 1913:291-294]. У 15-17 років син бондаря вже вважався самостійним працівником [Обзор деятельности 1910:284-285].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Вивчений матеріал свідчить, що розвиток бондарства у сільських госпо-

дарствах багатьох сіл в європейській частині Росії був важливим компонентом модернізації Росії народного господарства наприкінці XVIII – на початку XX ст. У цей час сільські бондарі, поєднуючи народну мудрість і кмітливість із глибокими технічними знаннями, своєю практичною діяльністю переконливо довели велике значення бондарського підприємництва в народному господарстві Росії. Повсюдно в Європейській Росії бондарювання набуло досить масштабного розвитку і відіграло помітну роль в соціально-економічному розвитку країни, особливо в розвитку сільського господарства. Виготовлення та використання різноманітних бондарних виробів нале-

жало до найбільш поширених видів господарської діяльності сільського населення. На всіх етапах свого розвитку селянське бондарство віддзеркалювало конкретні історичні традиції, природно-географічні особливості, характер господарської діяльності, ступінь розвитку ринкових відносин у Європейській Росії. Таким чином, можна констатувати, що хоча бондарський промисел мав у Росії багатовікову історію, проте найбільш масштабний його розвиток у селянських господарствах Європейської Росії припадав на кінець XVIII – початок XX ст. і значно впливав на хід модернізації народного господарства Росії.

ЛІТЕРАТУРА

Арцыбашев А.А. Значение кустарной промышленности. СПб, 1911. 95 с.

Богомазова Т.Г. Кустарные деревообрабатывающие промыслы украинцев в конце XIX – начале XX вв. СПб, 1999. 164 с.

Водарский Я.Е., Истомина Э.Г. Сельские кустарные промыслы Европейской России на рубеже XIX–XX столетий. М., 2004. 516 с.

Воронцов В.П. Значение кустарных промыслов, общие условия их развития и меры по их поддержанию в России. СПб., 1902. 7 с.

Гасселукус П.А. Очерки промыслов России. СПб, 1899. 118 с.

Главное управление землеустройства и земледелия. Обзор деятельности за 1914 год. Пг., 1915. 339 с.

Гуревич Н. Экономическое положение русской деревни. М., 1896. 290 с.

Державний архів Російської Федерації. Ф.102. Департамент поліції Міністерства внутрішніх справ. оп.56,спр. 81,арк. 4-9.

Дополнительный свод материалов по кустарной промышленности в России. СПб., 1909. 282 с.

Ежегодник России 1908 г. (год пятый). СПб., 1909. 463 с.

Журнал Совецания о нуждах деревообрабатывающей промышленности. СПб., 1905. 349 с.

Журнал Совецания о нуждах деревообрабатывающей промышленности. СПб., 1911. 431 с.

Журнал Совецания о нуждах крестьянских промыслов. СПб., 1913. 185 с.

Журнал Совецания о нуждах крестьянских промыслов. СПб.: Тип В.Кирибаума, 1916. 128с.

Кустарные промыслы: Текущая статистика за 1895/6 сельскохозяйственный год. СПб, 1897. 259 с.

Кустарные промыслы: Текущая статистика за 1898/9 сельскохозяйственный год. СПб, 1900. 370 с.

Кустарные промыслы: Текущая статистика за 1914/5 сельскохозяйственный год. СПб, 1916. 376 с.

Обзор деятельности Главного управления землеустройства и земледелия за 1909 г. СПб., 1910. 347 с.

Обзор деятельности земств по кустарной промышленности. Пг., 1914. 315 с.

Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. СПб, 1915. 281 с.

Російський державний історичний архів. Ф. 1331. Комісія по дослідженню кустарної промисловості в Росії при Радіторгівлі й мануфактур, оп.1,спр. 63,арк. 20-25.

Рыбников А.А. Мелкая промышленность России. Сельские ремесленно-кустарные промыслы до войны. М., 1923. 298 с.

Сборник статистико-экономических сведений по крестьянским хозяйствам России. Орел, 1914. 122 с.

Сборник сведений по крестьянским промыслам России. СПб, 1914. 615 с.

Свод материалов по кустарной промышленности в России. СПб., 1899. 249 с.

Свод материалов по кустарной промышленности в России. СПб., 1906. 431 с.

Свод материалов по кустарной промышленности в России. СПб., 1913. 399 с.

Свод сведений по кустарным промыслам России к концу XIX века. СПб., 1903. 334 с.

Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX века. СПб, 1903. 334 с.

Труды Всероссийского съезда деятелей по кустарной промышленности в С.Петербурге. 1916 г. СПб, 1916. 411 с.

Труды III Всероссийского съезда деятелей по кустарной промышленности в С.Петербурге. 1913 г. СПб, 1914. 461 с.

Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России Т. 5. СПб, 1880. 454 с.

Труды съезда деятелей по кустарной промышленности в С.-Петербурге. СПб, 1902. 131 с.

Филиппов Н. А. Кустарная промышленность России. Промыслы по обработке дерева. СПб, 1913. 470 с.

Черняев В.В. Ежегодник народного труда. М., 1898. 461 с.

REFERENCES

- Artsybashev A.A. *The importance of the handicraft industry.* - SPb, 1911. 95 p.
- Bogomazova T.G. *Handicraft woodworking crafts of Ukrainians in the late XIX - early XX centuries.* St. Petersburg, 1999. 164 p.
- Vodarsky Ya.E., Istomina EG *Rural handicrafts of European Russia at the turn of the XIX-XX centuries.* М., 2004. 516 s.
- Vorontsov V.P. *Importance of handicrafts, general conditions of their development and measures for their maintenance in Russia.* SPb., 1902. - 7p.
- Gasselukus P.A. *Essays on Russian crafts.* SPb, 1899. 118 p.
- Main Department of Land Management and Agriculture. *Review of activities for 1914.* - Pg., 1915. - 339 p.
- Gurevich N. *The economic situation of the Russian village.* М., 1896. - 290 p.
- State Archives of the Russian Federation. F.102. *Police Department of the Ministry of Internal Affairs. op.56, file no. 81, p. 4-9.*
- Additional set of materials on the handicraft industry in Russia.* SPb., 1909. 282 s.
- Yearbook of Russia 1908 (year five).* SPb., 1909. 463 s.
- Journal of the Meeting on the needs of the woodworking industry.* SPb., 1905. 349 s.
- Journal of the Meeting on the needs of the woodworking industry.* SPb., 1911. 431 p.
- Journal of the Meeting on the Needs of Peasant Crafts.* СПб., 1913. 185 с.
- Journal of the Meeting on the Needs of Peasant Crafts.* SPb.: Tip V.Kirshbauma, 1916. 128p.
- Handicrafts: Current statistics for the 1895/6 agricultural year.* SPb, 1897. 259 s.
- Handicrafts: Current statistics for the 1898/9 agricultural year.* SPb, 1900. 370 s.
- Handicrafts: Current statistics for the 1914/5 agricultural year.* SPb, 1916. 376 с.
- Review of the activities of the Main Department of Land Management and Agriculture for 1909.* St. Petersburg, 1910. 347 p.
- Review of zemstvos' activities in the handicraft industry.* Pg., 1914. 315 p.
- Reports and research on the handicraft industry in Russia.* SPb, 1915. 281 p.
- Russian State Historical Archive. F. 1331. Commission for the Study of Handicraft Industry in Russia at the Trade and Manufactures, op.1, spr. 63, p. 20-25.*
- Rybnikov A.A. *Small industry of Russia. Rural handicrafts before the war.* М., 1923. 298 p.
- Collection of statistical and economic data on farms in Russia.* Orel, 1914. 122 p.
- Collection of information on peasant crafts in Russia.* SPb, 1914. 615 p.
- Collection of materials on the handicraft industry in Russia.* SPb., 1899. 249 s.
- Collection of materials on the handicraft industry in Russia.* SPb., 1906. 431 s.
- Collection of materials on the handicraft industry in Russia.* SPb., 1913. 399 s.
- Collection of information on handicrafts in Russia by the end of the XIX century.* СПб., 1903. - 334 с.
- Collection of statistical data on agriculture in Russia by the end of the XIX century.* SPb, 1903. 334 s.
- Proceedings of the All-Russian Congress of Artisans in St. Petersburg. 1916/ St. Petersburg, 1916. 411 p.*
- Proceedings of the III All-Russian Congress of Craftsmen in St. Petersburg. 1913. SPb, 1914. 461 p.*
- Proceedings of the Commission for the Study of the Handicraft Industry in Russia/ Vol.5. SPb, 1880. 454 s.*
- Proceedings of the Congress of Artisans in St. Petersburg. SPb, 1902. 131 p.*
- Filippov N.A. *Handicraft industry of Russia. Woodworking trades.* SPb, 1913. 470 p.
- Chernyaev V.V. *Yearbook of People's Labor.* М., 1898. 461 p.